

Булик-Верхола С. З.

Національний університет «Львівська політехніка»

УКРАЇНСЬКІ МУЗИЧНІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ СЛОВНИКИ

У статті досліджено українські музичні енциклопедичні словники, які сприяють цілісному осмисленню й узагальненню української музикознавчої науки та теоретичному обґрунтуванню української музичної культури як суб'єкта світового культурного процесу.

Дослідження є новим для україністики, оскільки музичні словники енциклопедичного типу в Україні ще не вивчено. Енциклопедичні видання утверджують українську культуру як рівноправну складову частину світових глобалізаційних явищ і засвідчують становлення масштабної царини національної музичної науки – музичної україністики.

Спостерігаємо дві провідні тенденції розвитку музичної енциклопедичної термінографії в Україні: прагнення відродити несправедливо забуті або вилучені з обігу питомі українські поняття й намагання осмислити набутий світовою культурою і часто заборонений у радянський час досвід модерного музичного мистецтва.

У статті проаналізовано дванадцять музичних словників енциклопедичного типу: вивчено авторський склад словників; принципи відбору матеріалу, визначення обсягу словникових статей та кількість гасел; концепції перекладу, транслітерації та редагування словникових статей; правописні проблеми; послідовність використання джерельної бази.

Найбільшим здобутком українського музикознавства є фундаментальна «Українська музична енциклопедія», яка гідно репрезентує українську гуманітарну наукову та культурну царини у світі. Тут вперше висвітлено такі питання: значний міжнародний резонанс творчої праці українських митців, спадковість української музичної культури від часів пізнього палеоліту через традиції усної народної творчості та музики часів Київської Русі до сучасного професійного мистецтва, діяльність української мистецької діаспори, проникнення української культури за межі України й поява явищ інших національних культур в Україні. Енциклопедичні видання відіграють важливу роль в досягненні найважливіших здобутків, виявленні провідних тенденцій, а також проблем і суперечностей українського музикознавства.

Ключові слова: енциклопедичний словник, словник музичних термінів, музичне словникарство, українська музична термінологія, термінографія.

Постановка проблеми. Видання різноманітних словників, зокрема енциклопедичних, а також посібників, довідників є показником не лише високої активності термінологічної діяльності в суспільстві, а й актуальності мовного питання в державі. Інтелектуальне надбання музикознавчої науки збирають і зберігають галузеві словники, які, фіксуючи передову думку свого часу й рівень розвитку музичного мистецтва, відображають внутрішньомовні закони розвитку лексичної системи мови та міжмовні контакти.

Актуальність дослідження зумовлена потребою вивчення українських музичних словників енциклопедичного типу, яких є досить багато. Такий аналіз дозволить виявити стан і вектори розвитку українського музикознавства та україністики, а також особливості розкриття національної музичної культури в лексикографічних працях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Музичну термінологію української мови досліджу-

вали такі лінгвісти: О. Горбач, З. Булик, М. Шекера, В. Ярмак, Н. Пишна, І. Кульчицький, Л. Морошану та ін. Музичну термінографію охарактеризовано у монографії «Українське словникарство: історія, теорія, практика» [1]. Проте українські музичні енциклопедичні словники ще не досліджено.

Мета цього дослідження – з'ясувати тенденції становлення і розвитку музичного енциклопедичного словникарства в Україні, проаналізувати якісні та кількісні зміни в процесі лексикографічного опрацювання музичних понять. Відповідно до мети дослідження необхідно дослідити такі аспекти: авторський склад словників; принципи відбору матеріалу, визначення обсягу словникових статей та кількість гасел; концепції перекладу, транслітерації та редагування словникових статей; правописні проблеми; послідовність використання джерельної бази.

Виклад основного матеріалу. Особливе місце в музичній лексикографії посідає перше

енциклопедичне видання, створене в діаспорі. Це «**Мала українська музична енциклопедія**» **О. Залеського** [2], що була опублікована в Мюнхені 1971 року. Автор зазначає, що «хотів допомогти тим, які цікавляться музикою й шукають пояснень різних музичних висловів, чи, хоч коротеньких відомостей про українських музичних мистців і діячів. Скласти – хоч і малу – музичну енциклопедію на чужині, де немає потрібних джерел, справа нелегка...» [2, с. 5]. Енциклопедія фіксує інформацію про заборонених або замовчуваних у той час в Україні музикантів (Віктор Кривусів, Мар'яна Лисенко, Іван Левицький та ін.), про діячів із діаспори (Оксана Бризгун-Соколик, Всеволод Будний, Олександр Кошиць та ін.), подає тлумачення музичних термінів (*капеля* – «оркестра або хоровий ансамбль, як колишні кріпацькі інструментальні капелі, чи пізніші хорові капелі (Українська Державна Капеля під орудою О. Кошиця, Капеля бандуристів ім. Т. Шевченка під орудою Г. Китастого)» [2, с. 47], *ораторія* (з лат.) – «більший хоровий твір на релігійні теми зі солоспівами в супроводі оркестри» [2, с. 83]). Музична енциклопедія Осипа Залеського мала дуже важливе значення для збереження та розвитку українського музичного мистецтва за межами України – і в Європі, де була видана, і в Америці, де була створена.

Надважливе значення для розвитку духовного та інтелектуального потенціалу української нації мала «**Енциклопедія українознавства**» за редакцією **Володимира Кубійовича**, що вийшла в діаспорі в 1955–1984 роках і була перевидана у Львові в 1993–2003 роках [3]. Ця фундаментальна праця стала невичерпним джерелом наукової інформації про матеріальне, культурне, зокрема музичне, й політичне життя українського народу від найдавніших часів аж до 60-х років ХХ ст.

Першою в Україні спробою зібрати в одному виданні найзначніші постаті в історії української музики є «**Короткий словник діячів української музичної культури**» **Б. Водяного, Г. Олексин, М. Ціж** [4], що вийшов друком у Тернополі 1992 року. Укладачі констатують, що «джерел інформації про українську музичну культуру є дуже мало. Сьогодні важко навіть фахівцям, не кажучи вже про ширші кола учнів, студентів і просто шанувальників національного мистецтва, досягнути український музичний процес в його цілості, глобально, як галузку світової культури» [4, с. 3]. У хронологічному плані коло поданих у словнику імен досить широке – від давньоруських співців до наших сучасників (В. Іва-

сюка, М. Скорика). Важливо, що автори в передмові наголошують, що «сьогочасна пора повертає нашої культурі і тих митців, чия творчість була заборонена і замовчувалась упродовж багатьох років. Вперше увійшли до видання імена музичних діячів української діаспори, які творили і пропагували українську музику далеко за межами української землі» [4, с. 3].

Описані вище енциклопедичні словники стали вагомим джерельною базою для створення фундаментальної «Української музичної енциклопедії» [5], над якою працюють і з 2006 року видають Національна академія наук України та Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського.

Важливі відомості про музичне мистецтво містять словники загального культурологічного спрямування. Зокрема, **Микола Корінний, Григорій Потапов, Володимир Шевченко** видали в Києві 2000 року «**Короткий термінологічний словник з української та зарубіжної культури**» [6], який містить 1500 найчастіше вживаних термінів; проблематика словника «орієнтована на засвоєння необхідного термінологічного мінімуму фахівцями найрізноманітніших спеціальностей» [6, с. 3].

Словник-довідник «**Історія культури в термінах і назвах**» **Жанни Безвершук** [7], виданий у Києві 2003 року, подає матеріал хронологічно в чотирьох розділах: «Стародавній світ», «Середньовіччя і Відродження», «Новий час», «Новітня доба», тут розкрито історичну основу фактів і артефактів культури, уточнено особливості понять, що мали різний зміст у різні періоди їх існування, зазначено етимологічні ремарки до термінів, запозичених з інших мов.

«**Термінологічний словник-довідник з історії західноєвропейської музики**» **Г. Дідич** вийшов друком у Кіровограді 2005 року [8]. Він містить понад 800 термінів, що позначають різні жанри, напрями, стилі та інші поняття, пов'язані з історією західноєвропейської музики від найдавніших часів (*еолова арфа* – «найстаровинніший струнний інструмент, який складається з дерев'яного корпусу прямокутної форми і натягнутих на ньому 8–13 струн, які бринять у результаті коливання від повітряного потоку (вітру). Назва походить від імені Еола – бога вітру у стародавніх греків» [8, с. 27]) до сучасності (*рок-фолк* «(від англ. folk – народ, рідня) – напрям рок-музики, що є «електричним» варіантом фолку. Це сплав традиційної народної музики з рок-музикою, що здійснив великий вплив на дальший розвиток

року в США. Сам фолк виник після Другої світової війни у США і ґрунтувався на народній музиці (напр., Боб Ділан, «Byrds» та ін.) [8, с. 93]. Це довідкове видання важливе для пізнання світової музичної культури в Україні.

2010 року в Донецьку було опубліковано **“Тлумачний словник джазу” В. Колесникова** [9], який містить понад 430 музичних термінів і має на меті «подати студентові систематизовану, вичерпну інформацію про джаз як явище, потужний культурний напрям світового масштабу для подальшого вдосконалення майстерності, отримання ґрунтовних знань і набуття професійних навичок, необхідних джазовому виконавцеві» [9, с. 4]. Словникові статті містять не лише вузькоспеціальні тлумачення, але й лаконічні описи понять із нотними прикладами та кольоровими ілюстраціями. Подано також відповідники у мові-оригіналі (передусім, англійській), це допомагає «дотримуватися кореляції з міжнародним орієнтиром, яким нині в науковому обігу є англійська мова» [9, с. 4], наприклад, *соул* – «(англ. soul – душа) – стиль вокальної негритянської музики, що виник після Другої світової війни на базі ритм-енд-блюзу й традицій госпелсонгу. Серед виконавців – Оттіс Редінг, Роберта Флак, Аріта Франклін, Рей Чарлз (США)» [9, с. 173], *чейз* «(англ. chase – полювання, переслідування) – ефектна, улюблена змагальна форма гри імпровізацій перекликів (від двох до чотирьох тактів) між солюючими музикантами джазу (особливо часто вживана під час джем-сешна). Вперше цей прийом застосували в 1946 році саксофоністи Декстер Гордон та Уорделл Грей (США)» [9, с. 216].

«Музичний словник-довідник: навч. посіб. для студентів-практикантів» В. Мішеченко, опублікований у Глухові 2010 року [10], містить відомості з різних сфер музичної теорії та практики – елементарної теорії музики, гармонії, інструментознавства, хорознавства, виконавства, історії музики. Перша частина довідника – це словник музичних термінів та емоційні характеристики музики, мелодії, темпу, ритму, динаміки, регістру, тембру, за допомогою яких можна передати враження від музики. У цьому розділі Валентина Мішеченко приділяє особливу увагу українській народній музиці, детально характеризуючи терміни *веснянки* [10, с. 10-12], *гопак* [10, с. 14], *думи* [10, с. 15], *жартівливі народні пісні* [10, с. 17-18], *живинські пісні* [10, с. 18], *історична пісня* [10, с. 20-23], *календарно-обрядова пісня* [10, с. 23], *козачок* [10, с. 24], *колискова пісня* [10, с. 24-25], *коло-*

мийка [10, с. 25], *коляда* [10, с. 25-26], *купальські пісні* [10, с. 27], *метелиця* [10, с. 30], *народна пісня, народні плачі та голосіння* [10, с. 34-35], *фольклор* [10, с. 46]. Друга частина довідника – це короткі відомості про життя і творчість композиторів. Оскільки посібник написано відповідно до програми з «Музики» для 1-4 класів загальноосвітніх шкіл, він допоможе вчителю виробити вдалу методику вивчення музичної культури в школі.

Виданий 2011 року в Києві **«Культурологічний словник : до 100-річчя Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського»** за редакцією **В. Рожка, О. Антонюка** [11] об’єктивно висвітлює найрізноманітніші аспекти українського та світового духовного життя, неупереджено характеризує мистецькі постаті, подає ґрунтовну характеристику культурологічних явищ та процесів, витворених протягом багатовікової історії.

Микола Корінний та Володимир Шевченко опублікували в Києві 2012 року **«Короткий енциклопедичний словник з культури»** [12], що містить близько 3000 найважливіших термінів і бібліографічних довідок найвидатніших діячів культури. Реєстр словника добирали «з урахуванням як давніх, традиційних понять, пов’язаних з історичним минулим українського народу, його духовним життям, глибинними джерелами національної і зарубіжної культури, так і нових, що увійшли в широкий обіг уже в роки незалежності України під впливом науково-технічного прогресу, нових явищ і процесів у культурному поступі людства» [12, с. 3].

2013 року у Львові вийшов музичний словник енциклопедичного типу. Це **«Мала енциклопедія піаніста-концертмейстера, артиста камерного ансамблю» Т. Молчанової** [13], у якій інформаційно стисло та доступно «викладено матеріал, який стосується різних аспектів роботи музиканта цього фаху, його педагогічної та виконавської практики, подаються основні свідчення про жанри та форми творів, які призначені для спільного музикування, їх стилеві особливості, висвітлені питання технології спільного виконавського процесу, розглянуто мистецькі художні стилі та течії, музичні інструменти та співацькі голоси, специфіку балетної і танцювальної термінології, позиції рук і ніг» [13, с. 3-4]. До багатьох термінів у словнику подано назви іншими мовами (*речитатив* (італ. recitativo, від recitare – декламувати; франц. recitatif, нім. Rezitativ, англ. recitative) – різновид вокальної музики, який базується

на використанні інтонаційно-ритмічних можливостей природної мови [13, с. 201]), а до балетних термінів – іншомовну фонетику українськими літерами (*pas de chat* (*na de shá*, франц., досл. – крок кішки) – балетний термін, стрибковий рух, який імітує легкий, граціозний стрибок кішки: зігнуті ноги почергово відкидаються назад, тулуб прогинається (може також виконуватися з викиданням ніг уперед). Руки займають найрізноманітніші положення. Різновиди *pas de chat*: *pas de chatpettis* (мал.) і *pas de chat grands* (вел.) [13, с. 172]). До українських термінів подано синоніми (*бандурист* (*бандурник*, *бандурищик* [термін-росіянізм! – авт.], *кобзар*) – укр. нар. співак і музикант, який супроводжує спів грою на бандурі. Свідчення про кобзарів (бандуристів) є з XVI ст. Існують школи кобзарів. Видатними кобзарями (бандуристами) були: Т. Белоградський (XVIII ст.), А. Шут (XIX ст.), О. Вересай (XIX ст.), І. Крюковський (XX ст.) [13, с. 42]). Кожен термін в енциклопедії має покликання на джерела, та й наприкінці словника подано бібліографію, список лексикографічних джерел, а також інтернет-видань, проте, на жаль, більшість із них є російськомовними.

Багатотомна академічна «**Українська музична енциклопедія**» [5] (упродовж 2006–2018 років опубліковано 5 томів) заслуговує на глибоке осмислення з погляду відображення в ній стану й рівня розвитку українського музикознавства XXI ст. Поява такого фундаментального видання «засвідчує зрілість відповідної культури, у ній підсумовуються конкретно-історичні уявлення про основні надбання, рівень вивченості, особливості концептуально-теоретичного осмислення історико-культурного процесу» [5, с. 90]. Над виданням працювали вчені Національної академії наук України та Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, окремі матеріали готували запрошені українські та закордонні фахівці. Цей науковий осередок, без сумніву, відіграв етапну роль у становленні музичної лексикографії в Україні, а також в утвердженні музикознавчої гілки української енциклопедичної культури.

«Українська музична енциклопедія» (далі УМЕ) стала чутливим резонатором найрізноманітніших суспільних процесів в українському музикознавстві. До неї увійшов «солідний масив статей, що стосуються інших, окрім академічної композиторської творчості й фольклору, сфер, аспектів, явищ музичної культури» [5, с. 96]. Словникові статті присвячено історико-культурним епохам, стилям, течіям, музичному виконавству

як галузі творчої діяльності, окремим творчим колективам та їхнім видам, мистецьким установам, музичному побуту й освіті, масовій музичній культурі, балетмейстерському й режисерському мистецтву, театральній сценографії, музичним конкурсам і фестивалям, науковим музичним установам і осередкам, музичним бібліотекам, музеям і архівам, видавництвам, товариствам, творчим об'єднанням, виданням, царині звукозапису, музичним фахам і сферам творчої діяльності, персоналіям (композиторам, виконавцям, майстрам з виготовлення інструментів, науковцям, меценатам), музичним інструментам та пристроям. У багатьох визначеннях уперше узагальнено відомості щодо їх специфічно українських аспектів, повернено із забуття або охарактеризовано без нашарувань радянського часу багатьох діячів української культури.

Показовим є введення до УМЕ статей про сакральну сферу української музичної культури, що акцентує на важливості церковного мистецтва для усвідомлення національного коріння української культури, її національної специфіки. В УМЕ відтворено «нове розуміння меж української музичної культури, усвідомлення її як географічно розгалуженого й водночас внутрішньо цілісного явища, її багатовекторне розкриття у світі» [5, с. 97]. Тому до УМЕ увійшло чимало статей про музичну культуру української східної та західної діаспори, українців, які мешкають на своїх етнічних територіях поза межами сучасної України. Значно розширено хронологічний діапазон української музичної культури: від протоукраїнських часів пізнього палеоліту (40-15 тисяч років тому) через традиції усної народної творчості та музики часів Київської Русі до сучасного професійного мистецтва. У розгляді різних періодів українського музичного мистецтва акцентовано на моментах історичної спадковості.

Це багатотомне видання утверджує вітчизняну культуру як рівноправну складову глобалізаційних процесів і засвідчує становлення наймасштабнішого розділу національної музичної науки – музичної україністики. Значну частину матеріалу введено в цьому виданні в науковий обіг вперше.

Висновки. Українське музичне енциклопедичне словникарство сприяє цілісному осмисленню й узагальненню української музикознавчої науки та теоретичному обґрунтуванню української музичної культури як суб'єкта світового культурного процесу.

На етапі державотворення наприкінці XX – на початку XXI ст. українська музична культура вхо-

дять до світового глобалізаційного контексту як національна своєрідна складова. Спостерігаємо дві провідні тенденції розвитку музичної термінографії в Україні: прагнення відродити несправедливо забуті або силоміць вилучені з обігу українські національні поняття й намагання осмислити набутий світовою культурою і часто заборонений у радянський час досвід модерного музичного мистецтва.

Найбільшим здобутком українського музикознавства є фундаментальна «Українська музична енциклопедія», яка має загальнокультурне значення, оскільки вона гідно репрезентує українську гуманітарну наукову та культурну царину у світі. Тут вперше висвітлено

такі питання: значний міжнародний резонанс творчої праці українських митців, спадковість української музичної культури від часів пізнього палеоліту через традиції усної народної творчості й музики часів Київської Русі до сучасного професійного мистецтва, діяльність української мистецької діаспори, проникнення української культури за межі України й поява явищ інших національних культур в Україні. УМЕ є відображенням стану й рівня розвитку українського музикознавства ХХІ ст., що має принципове значення для досягнення найважливіших здобутків, виявлення провідних тенденцій, а також проблем і суперечностей української музикознавчої науки.

Список літератури:

1. Булик-Верхола С. Музичне словникарство в Україні: становлення та вектори розвитку / Городиловська Г. П. Українське словникарство: історія, теорія, практика : колективна монографія / Г. П. Городиловська, Г. В. Наконечна, О. Г. Литвин, С. З. Булик-Верхола, Л. В. Харчук. – Львів : Галицька видавнича спілка, 2020. 208 с.
2. Мала українська музична енциклопедія. Опрац. Осип Залеський. Мюнхен, Вид-во «ДНІПРОВА ХВИЛЯ», 1971. 128 с.
3. Енциклопедія українознавства. За ред. В. Кубійовича. Львів: НТШ, 1993–2003. Т. I–XI.
4. Водяний Б., Олексин Г., Ціж М. Короткий словник діячів української музичної культури. Тернопіль: МП «Чумацький шлях», 1992. 48 с.
5. Українська музична енциклопедія / Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського; Редкол.: Г. Скрипник (голова) та ін. Київ. Т. I, 2006. 680 с. Т. II, 2008. Т. III, 2011. Т. IV, 2017. Т. V, 2018. URL: <http://music-ukr.blogspot.com/p/blog-page.html> (дата звернення: 27.08.2020).
6. Корінний М. М., Потапов Г. Г., Шевченко В. Ф. Короткий термінологічний словник з української та зарубіжної культури. К.: Україна, 2000. 184 с.
7. Безвершук Ж. О. Історія культури в термінах і назвах: Словник-довідник. К.: Вища шк., 2003. 399 с.
8. Дідич Г. С. Термінологічний словник-довідник з історії західноєвропейської музики / Г. С. Дідич. Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2005. 145 с.
9. Колесников В. Тлумачний словник джазу. Донецьк, 2010. 254 с.
10. Музичний словник-довідник: навч. посіб. для студентів-практикантів / уклад. В. В. Мішеченко. Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2010. 146 с.
11. Культурологічний словник: до 100-річчя Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського / [Антонюк О. В. та ін.] ; за ред. В. І. Рожка, О. В. Антонюка. Київ : НМАУ, 2011. 464 с.
12. Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури / Відп. ред. В. Ф. Шевченко. К.: Україна, 2012. 384 с.
13. Молчанова Т. Мала енциклопедія піаніста-концертмейстера, артиста камерного ансамблю. Львів : СПОЛОМ, 2013. 288 с.

Bulyk-Verkhola S. Z. UKRAINIAN MUSIC ENCYCLOPEDIA DICTIONARIES

The article examines Ukrainian musical encyclopedic dictionaries, which contribute to the holistic understanding and generalization of Ukrainian musicological science and the theoretical justification of Ukrainian musical culture as a subject of the world cultural process.

The study is new for Ukrainian studies because encyclopedic-type musical dictionaries have not yet been studied in Ukraine. Encyclopedic publications affirm Ukrainian culture as an equal component of world globalization phenomena and testify to the formation of a large-scale field of national music science – Ukrainian music studies.

The article observes two leading trends in the development of musical encyclopedic terminology in Ukraine: the desire to revive unfairly forgotten or removed from circulation specific Ukrainian concepts and the effort to comprehend the experience of modern musical art acquired by world culture and often prohibited in Soviet times.

Twelve musical dictionaries of the encyclopedic type are analyzed in the article: the author's composition of the dictionaries is studied; principles of material selection, determining the volume of dictionary articles and the number of slogans; concepts of translation, transliteration and editing of dictionary articles; spelling problems; the sequence of using the source database.

The greatest achievement of Ukrainian musicology is the fundamental "Ukrainian Musical Encyclopedia", which worthily represents Ukrainian humanitarian, scientific and cultural fields in the world. For the first time, the following questions were highlighted here: the significant international resonance of the creative work of Ukrainian artists, the inheritance of Ukrainian musical culture from the late Paleolithic era through the traditions of oral folk art and music of the times of Kyivan Rus to modern professional art, the activity of the Ukrainian artistic diaspora, the penetration of Ukrainian culture beyond the borders of Ukraine and the emergence phenomena of other national cultures in Ukraine. Encyclopedic publications play an important role in understanding the most important achievements, identifying leading trends, as well as problems and contradictions of Ukrainian musicology.

Key words: *encyclopedic dictionary, dictionary of musical terms, musical vocabulary, Ukrainian musical terminology, terminology.*